

УМОВИ ТРАНСФОРМАЦІЇ РИНКУ ПРАЦІ

Умови в яких відбуваються трансформація національного ринку праці далеко не однозначні. Тому актуальним є їх виділення, класифікація та обґрунтування, особливо в контексті впливу на рівень життя населення. Система життєдіяльності суспільства є настільки складною, що вичленити лише один напрямок розвитку якісних змін, при розгляді питання покращення рівня життя населення, реально неможливо. Тому розгляд умов трансформації ми пов'язуємо із загальними тенденціями та проблемами трансформації суспільства в цілому і окремих сфер суспільного життя зокрема. Перш, ніж розглянути взаємодію та взаємозалежність ринку праці і рівня життя населення з умовами, що їх трансформують, слід керуватися насамперед тим, що саме поняття "умови" – це середовище, в якому існують, розвиваються певні процеси та явища. Таке тлумачення умов свідчить про їх широке розуміння. Вони проектується на трансформаційні процеси, які відбуваються в суспільстві.

Загальними питаннями трансформаційних процесів займаються такі вчені, як О. Алімов, Д. Богиня, В. Гесць, В. Горбатенко, М. Долішній, В. Куценко, І. Лукінов, В. Мандибуря та ін. Проблеми трансформації ринку праці піднімалися рядом вчених, зокрема, С. Бандуром, В. Герасимчуком, Т. Заяць, Г. Купаловою, В. Онікієнком. Проте вимагає дослідження природа виникнення самих трансформаційних процесів, виділення умов (соціально-економічних, соціально-психологічних, політичних, організаційно-правових), в яких ці процеси відбуваються. Саме на цьому побудована мета нашого дослідження. Основні трансформаційні процеси відбуваються в умовах зміни відносин власності, тому на особливу увагу заслуговує питання виникнення деформацій відносин власності.

Умови закладають основу для трансформації ринку праці і рівня життя населення, окреслюють шляхи і форми регулювання ринку праці та підвищення рівня життя населення.

Провідне місце соціально-економічних умов серед інших умов трансформації ринку праці і рівня життя населення пояснюється тим, що під впливом дії інших елементів і факторів темпи та пропорції трансформації змінюються. Соціально-економічні передумови і умови спрямовані на формування певного ринку економічних зв'язків і відносин, без яких трансформація втрачає своє підґрунтя в системі ринкових відносин. До загальних умов розвитку економічних відносин трансформаційного спрямування можна віднести:

- наявність приватної власності на засоби виробництва (і як соціальний наслідок цього – утвердження інституту власності і створення клану багаточисельного і ефективного підприємця-власника);
- свобода праці, коли кожна людина має право самостійно вільно вибирати професію, галузь і місце діяльності, стимульованого життєво важливими пропозиціями (рівень оплати праці, можливість самореалізації і т. д.); свобода праці передбачає також заборону примусової праці, а також найм і звільнення робітників з дотриманням трудового законодавства, що захищає інтереси економічно активного населення у плані гарантій зайнятості, умов праці, її оплати;
- відносна економічна відособленість товаровиробників, яка виражається в їхній економічній свободі та самостійності підприємницької діяльності, коли у людини появляється можливість організувати власне підприємство з врахуванням існуючого нормативно-правового поля, що регулює підприємницьку діяльність;

- наявність ринкових відносин, розвинутих до рівня конкурентних цін, при яких кожен індивід має право і можливість вільно продавати свою здібність до праці на засадах трудового найму за власним вибором і бажанням і за ринковою ціною на основі контракту між найманим працівником і роботодавцем; рівень заробітної плати визначається, виходячи із співвідношення попиту і пропозиції послуг робочої сили – праці, а також за взаємною домовленістю суб'єктів, діючих на даному ринку праці. Заробітна плата при цьому формується з урахуванням обсягу матеріальних і духовних благ і послуг, необхідних для нормальної життєдіяльності людини; трудові угоди, укладені між роботодавцем і найманим працівником, а також існуюче законодавство, виражають і захищають інтереси обох сторін, визначаючи оптимальні виробничі умови трудової діяльності, час, функції й інтенсивність роботи;
- наявність економічно справедливих відносин між найманими робітниками, підприємцями, профспілками і державою. Подібні відносини (соціальне партнерство) є результатом сформованої суспільної свідомості компромісного типу, що передбачає визнання права кожної соціальної групи мати власні економічні інтереси, які можуть не збігатися з інтересами інших соціальних груп, усвідомлення бажання сторін дійти взаєморозуміння, погоджуватися на компроміси, співробітництво заради соціальної злагоди, надання найманим робітникам можливостей брати участь в управлінні господарством, в розподілі створеного продукту;
- наявність соціальної нерівності між людьми за рівнем доходів, за складом сім'ї, за станом здоров'я, стажем і досвідом роботи, за розумовими здібностями, рівнем освіти, особистими якостями. Передумова цього типу призводить до розшарування населення за доходами, диференціації заробітної плати по галузях національної економіки. За даними експертів на рівень трудової активності економічно активного населення на ринку праці негативно впливає як незначна, так і завелика диференціація доходів. Перша призводить до "зрівнялівки", а друга – до появи багатих і бідних. Як свідчить світова практика, рівень допустимого розшарування населення (за рівнем середньодушових доходів) вважається 4-5 разів. Але в Україні він є в кілька разів вищим за вказаний.

В наш час міжгалузеві відмінності в оплаті праці в Україні досягають 6–7 раз, тоді як в усьому світі максимальний розрив в оплаті праці між галузями не перевищує двох разів. Величезна диференціація в заробітній платі встановилася і в межах підприємств: між робітниками і адміністрацією. За оцінкою спеціалістів, у промисловості України децильний коефіцієнт збільшився з 1:6 у 1990 році до 1:14 у 1999 році. Заробітна плата керівників вищої ланки акціонерних товариств у 25–30 разів перевищує заробітну плату працівників, які виконують найпростіші роботи [3: 8–14].

В Україні склався надмірно високий рівень диференціації грошових доходів окремих соціальних груп населення. За оцінкою експертів, 25% найбідніших сімей України одержує 8%, а 5% із найзаможніших – 30% усіх доходів. Загалом 47,1% населення України мали середньодушові грошові доходи на місяць нижчі від межі малозабезпеченості, а в сільській місцевості навіть – 65,3% [8: 206].

За останнє десятиріччя диференціація доходів 10% населення з найменшими доходами відносно доходів 10% найбільш забезпеченого населення досягла показника 1:25 (в 1994 році це співвідношення складало 1:3,4; в 1995 році – 1:4,1; в 1996–97 роках – 1:7,6). За міжнародними критеріями загроза соціальних конфліктів настає при пропорції 1:10 [2: 165].

Незадіяність у суспільстві хоча б однієї із наведених соціально-економічних умов цивілізованої трансформації ринку праці і рівня життя населення призводить до різних соціальних деформацій. Їхня наявність є показником гальмівних процесів у соціумі і позначається на системах цінностей окремих груп економічно активного населення, підприємницькій поведінці.

В. Брич

Умови трансформації ринку ...

До політичних передумов і необхідних умов трансформації ринку праці та рівня життя населення здебільшого можна віднести:

- наявність політичної стабільності в суспільстві. Якщо в суспільстві панує атмосфера хаосу, невпевненості, то у таких випадках неможливо адекватно осмислити і пояснити соціальну дійсність, а також достовірно спрогнозувати її дальший розвиток. Саме на даному етапі трансформаційних процесів викреслюється ціла гама суперечностей, яка не дозволяє суспільству нормально розвиватися. Сюди можна віднести суперечності між державою і владою, владою і народом, центром і регіонами, інтересами окремих олігархічних кланів і національними інтересами, між окремими гілками влади, етнічними групами, конфесіями, між реаліями життя і стереотипами в свідомості і поведінці людей і т. п. Як наслідок – відчуження населення від держави і від всіх інститутів влади. Процес відчуження підтверджується соціологічними дослідженнями. Так, якщо в 1995 році рівень недовір'я Президенту (через рік після його обрання) становив 37% (мінімальний за весь період), то в 2002 році цей показник збільшився до рівня 60%. З тих, хто довіряв Президенту в 1995 році, до 2002 року залишилося 12%. Високий рівень недовір'я відзначається і по відношенню до Верховної Ради України – 65%, Уряду – 59%, міліції – 58%, прокуратури – 54%. [1: 119]. Такі дані свідчать про нагромадження в суспільстві значного негативного потенціалу і ступеня відчуження від державних інститутів влади;
- відповідну державну ідеологію стосовно формування цивілізованого ринку праці та підвищення життя населення України;
- забезпечення сприятливої послідовної соціальної політики держави, спрямованої на забезпечення всіх членів суспільства товарами, житлом і послугами соціальної структури, робочими місцями, належними грошовими доходами;
- ефективний механізм гарантій політичних прав і свобод для народу України, можливість активної участі в процесах державотворення.

Серед організаційно-правових умов, що визначають розвиток ринку праці та підвищення життєвого рівня народу, можна виділити такі:

- наявність нормативно-законодавчих актів, що регламентують правові засади формування і розвитку ринку праці та забезпечують економічні свободи і соціальний захист населення країни. Актуального значення набувають правові акти, які регламентують соціально-трудові відносини;
- законодавче закріплення права громадян на працю, власність, зайнятість, землю, підприємницьку діяльність, заробітну плату, соціальне забезпечення, соціальний захист, соціальні гарантії. Іншими словами, відбувається інституціональне оформлення ринку праці і соціального захисту населення: створені фонди зайнятості і пенсійного забезпечення, функціонують центри зайнятості.

Як соціально-психологічні передумови і умови формування ринку праці та підвищення життєвого рівня населення, на наш погляд, треба розглядати:

- соціально-психологічну готовність суспільства до ринкових перетворень, яка здебільшого пов'язується з станом масової свідомості, різними видами якої є громадянська думка, суспільні настрої, духовна атмосфера, соціально-політичний клімат, ідеологічні уявлення і погляди;
- сформовані економічні стереотипи у населення. Вони тісно пов'язані з економічною свідомістю людей. До основних стереотипів масової економічної свідомості, що заважають конструктивному розвитку ринку праці, відносять уявлення про експлуататорську суть ринку праці, а моральність нажитих в результаті відомих механізмів і форм приватизації прошарком "нових" українців величезних (колишніх

державних) багатств, несприйняття, а подекуди і відмова від приватизації великих підприємств й від приватизації землі тощо. Різке здешевлення ціни послуг робочої сили – праці, яка значно відстає від вартості життєвих засобів, які необхідні для відтворення здібностей до праці, з самого початку деформують такі важливі компоненти ринку праці, як попит і пропозиція.

Якщо ціни на основні види товарів і послуг, поступово підвищуючись, досягли сьогодні світового рівня, то ціни на послуги робочої сили – працю постійно знижувалися, особливо на протязі останніх 7–8 років, і досягли катастрофічно низького рівня на кінець 1994 року. Позбавившись основних мотивів до праці, працівник, який не захищений ні економічно, ні психологічно, втратив довіру до уряду, профспілок, роботодавця. Він прагне адаптуватись до нових умов, знайти опору в іншій системі цінностей і норм. Таким чином, найманий працівник все ще залишається об'єктом маніпулювання, а не суб'єктом соціально-трудових відносин.

Різке здешевлення робочої сили і нестерпні соціально-економічні умови, зі своєї сторони, відбилися на вимушеній трудовій еміграції і зумовили її масовий характер. Починаючи з 1994 року міждержавне сальдо України стало від'ємним і досягло 140,7 тис. осіб. Правда, воно зменшилося до 33,8 тис. осіб у 2002 році. Разом з тим, за даними уповноваженого Верховної Ради з прав людини Н.Карпачової станом на 01 липня 2002 року більше 7 млн. безумовно найбільш активних і здорових громадян в пошуках роботи за кордоном покинули Україну. Це становить майже третину зайнятих в національній економіці і значно більше, ніж зайнято у всій промисловості країни. При цьому найбільшу частку (73%) становлять особи працездатного віку, з яких 50,8% – це чоловіки, що мають високий рівень освіти і кваліфікаційної підготовки. Це є свідченням того, що Україна стає країною еміграції, причому еміграція втрачає етнічний характер і набуває рис економічної. Нині 20–25% громадян з числа працездатного потенціалу шукають заробітку за кордоном [6, с. 176]. Основні причини відпливу “мізків” – економічна нестабільність, кращі можливості більш продуктивно використовувати і розвивати свої здібності та творчі обдарування за кордоном, набагато кращі матеріальні та побутові умови життя.

Аналіз сучасного ринку праці України, рівня життя населення показує, що для вирішення всього комплексу виникаючих тут проблем першочергове значення має перебудова соціально-економічних та господарських відносин. А її вирішальною ланкою має стати перебудова системи відносин власності, ліквідація її деформації. Сьогодні визнано, що “процеси роздержавлення і приватизації, як декларувалось, спрямовані на те, щоб кожен член суспільства став власником засобів виробництва. Проте, відбулося дещо інше, а саме – різкий поділ суспільства на власників і невластників, а точніше – власників своєї робочої сили. Власниками ж основних засобів виробництва стали працівники чиновницько-державного апарату, директори великих державних підприємств і об'єднань, керівники тіньових структур. Становлення масового власника не відбулося, а основна маса населення перетворилася в найманих працівників реально чи потенціально, бо у неї єдиним економічним ресурсом стала лише робоча сила. При цьому попит на останню вкрай невисокий.” [7: 18].

Десятирічний досвід роздержавлення і приватизації показує, що дійсним змістом практично всіх форм власності в перехідній економіці є корпоративно-капіталістичне відчуження працівників від засобів виробництва. Саме номенклатурно-капіталістичні корпорації стали тими інститутами, які сконцентрували в своїх руках більшу частину прав власності. Суб'єктам господарської діяльності, які знаходилися під контролем таких структур, створювалися сприятливі економічні умови: забезпечувався вільний доступ до дешевих фінансових ресурсів, гарантованих держзамовлень, ліцензій і квот, приватизації перспективних об'єктів на пільгових умовах та інше. В конкурентній боротьбі стали перемагати структури, що мають найбільш сильне адміністративне прикриття у вищих ешелонах влади.

Трансформація колишньої державно-бюрократичної форми власності у приватну власність державно-господарської номенклатури протікає на основі, по-перше, легалізації власності кримінальних структур; по-друге, спонтанної, наперед продуманої і досить успішно втіленої в життя, так званої безплатної, ваучерної приватизації, яка була проведена в кращих традиціях соціалізму під лозунгом соціальної справедливості. Вона суттєво полегшила скупку ваучерів у край зuboжілого в результаті лібералізації цін населення (передбачувано ваучери були безіменними, що забезпечило їх вільне ходження); і, по-третє, перерозподіл багатства. Відбувається “поруч з нагромадженням грошового капіталу шляхом розгортання торгово-посередницької і фінансово-спекулятивної діяльності пряме привласнення державної власності, тобто безпосереднє перетворення основних виробничих фондів в промисловий капітал, здійснюване переважно номенклатурою і переважно в експортоорієнтованих галузях” [4: 147].

Цьому сприяла і швидкість проведення процесу приватизації, “механізм” якої дозволив номенклатурним працівникам швидкими темпами обезцінити державне майно через банкрутство і наступну приватизацію його “своїми” людьми та перерозподілити національне багатство по своїх “коморах”. Тому не дивно, що четверта частина населення виступає сьогодні за “повне відновлення державної власності” (як було при радянській владі), а кожний п’ятий українець вважає за необхідне повернути в державну власність великі приватизовані підприємства [1: 120].

Сьогодні, як визнається більшістю економістів, ваучерна приватизація не досягла своєї головної мети: не створила масового прошарку ефективних власників, не сприяла підвищенню ефективності функціонування ринку праці, не поповнила коштом бюджет для вирішення проблеми підвищення рівня життя населення, але головне – відбулася поляризація суспільства. Суть цієї поляризації – нагромадження багатства в руках небагатьох шляхом відчуження від засобів виробництва переважної частини населення.

Чим вишуканіші форми і методи відчуження безпосередніх трудівників від засобів виробництва і результатів їх діяльності, тим глибші деформації відносин власності.

Під деформацією відносин власності ми розуміємо особливу стадію їх розвитку, суттєві риси якої гіпертрофована роль власності олігархів, практичне знищення реальної власності споживчої кооперації, економічне зuboження об’єктів державної власності, які не підлягають приватизації, поголовна „прихвизація”, створення інституціональних бар’єрів для розвитку приватної трудової власності.

Деформація відносин власності, це по суті справи, стан їх кризи. Зокрема, мова йде про дві її різновидності.

До першої слід віднести відірваність суб’єктів від права власності, що позбавило їх економічної самостійності. Це призвело до відвертих порушень інституціональних ринкових утворень. В основі цієї деформації відносин власності лежить ряд причин. Одна з них пов’язана з тим, що матеріально-технічна і організаційна сторони виробництва знаходяться в певній суперечності з його соціально-економічним характером, який зумовлений незаконною приватизацією державної власності; друга викликана тим, що діючий механізм оплати праці не забезпечує тісного взаємозв’язку між результатами праці і рівнем життя населення. В багатьох випадках на передній план висувуються, наприклад, причини, які не узгоджуються з ідеалами ринку. Мається на увазі блокування формальними інститутами становлення і розвитку малого і середнього бізнесу, прагнення частини людей влаштувати свій добробут за рахунок інших. Погоня за власними інтересами одних має негативний ефект для інших. При цьому слід враховувати, що прагнення держави маніпулювати громадськими інститутами, наприклад, законами чи указами Президента, в своїх цілях, має негативний соціально-економічний, політичний і морально-психологічний вплив на становлення і розвиток ринкових відносин і добробут народу значно більший, ніж можна було б очікувати.

До другої різновидності відноситься спрощене розуміння приватної власності, багато в чому відірване від реалій життя. Мова йде про відому тезу, згідно якої в умовах ринку приватна власність – це неподільна, нічим не обмежена (окрім волі свого господаря) власність. В дійсності приватний власник має повне право виробляти над об'єктом своєї власності всі операції, які вважає потрібними, лише б ці операції не вторглися в сферу приватної власності інших осіб. Це призвело до розриву в ланцюгу „економічне виховання – економічне мислення-економічна поведінка”, що в свою чергу породило такі рецидиви, як розподіл і перерозподіл власності, сфер економічного впливу. В основі боротьби за власність в умовах первісного нагромадження капіталу лежить беззаконня, яке підриває економічний розвиток вже по тій причині, що супроводжується не тільки моральним, але й фізичним знищенням заледве народженого у важких муках підприємницького прошарку, який покликаний забезпечувати, як це робиться у всіх цивілізованих країнах з ринковою економікою, соціально-економічну динаміку.

Декларування ж демократичних ринкових перетворень на фоні поглибленої диференціації і відчуження обумовлює лише зростання соціальних суперечностей. Народ хоче одного: отримати можливість повноцінно, кожний за своїми здібностями, працювати і відповідно заробляти. Сьогодні ж ті, хто хоче і може працювати, скований силами номенклатурно-бюрократичних кланів, які готові продати навіть незалежність держави в ім'я своїх кастових привілеїв. Соціальна база ринкової економіки неухильно звужується: за право організувати свою справу приходиться нести (у вигляді хабарів, непомірних податків, поборів) такі витрати, які розоряють підприємця, а будучи перекладеними на споживача, розоряють його.

В даному зв'язку постає багато питань. Тут ми торкнемося лише деяких з них. Зокрема, особливої уваги, на наш погляд, заслуговує питання трудової основи власності, як основи нашого суспільного роду. Власність має багатий зміст, включає в себе багатогранну систему відносин між людьми, колективами, галузями, регіональні країни по використанню засобів і результатів виробництва, цілу гаму мотивацій.

З цієї точки зору, соціально-економічні процеси, які забезпечують відтворення і розвиток трудової основи приватної власності досить різноманітні, їхній вплив різний в залежності від мотивації і механізмів стимулювання трудової активності, а також від самої людини, яка трудиться. Якщо раніше в людині бачили лише робочу силу, а його головні характеристики зводилися до „людини економічної”, „людини ринкової”, то цього сьогодні явно не достатньо. Президент Римського клубу А. Печчеї, якого журналісти назвали „одним з небагатьох, якому пощастило переконати людей звернути увагу на головне”, в своїй книзі „Людські якості” писав: “Людина володіє нині вирішальною владою над подіями, і від того, як вона буде її використовувати, залежить все її майбутнє... головне – людська особистість, вона важливіша будь-яких справ і будь-яких ідей, бо всі вони без людей рівним рахунком нічого не значуть” [5: 228].

Отже, виходячи із вищевикладеного ми приходимо до висновку, що створювати умови для розвитку і самореалізації особистості сьогодні є головним напрямком трансформації процесів на ринку праці. Це завдання актуальне як для країн з розвинутою ринковою економікою, так і для тих, що шукають шляхи створення ефективної моделі ринкової економіки і прагнуть забезпечити зростання добробуту свого народу. В економічному плані актуальність такої тенденції підтверджується тим, що в умовах роздержавлення і приватизації державної власності трансформація ринку праці і зростання добробуту населення будь-якої країни все в більшій мірі залежить як від відновлення старих робочих місць на новій технологічній основі, так і від розширення доцільних і перспективних нових робочих місць в результаті підвищення інвестиційної активності. Разом з тим фундаментальну основу довгострокових ефективних трансформацій на ринку праці, які країна може досягти, представляють собою її людські

ресурси, їхня трудова мотивація і прагнення до реалізації поставлених цілей, їх значення і система цінностей, їх творчі і новаторські здібності. Саме ці фактори в кінцевому рахунку дозволяють забезпечити економічне зростання, добробуті безпеку країни.

Сьогодні держава виступає основним суб'єктом, який здійснює розподіл і перерозподіл власності, сфер економічного впливу; радянська номенклатура, змінивши свій соціальний статус, швидко, шляхом організаційних маніпуляцій і структурних перетворень колишніх галузевих міністерств і комітетів, перетворилася в повноцінного власника державного майна, в першу чергу – його найбільш економічно привабливих об'єктів державної власності. Що ж стосується колишніх – робочого класу, селянства та інтелігенції, то вони від проведеної приватизації в більшості своїх позитивних змін не отримали ні в моральному, ні в економічному плані, оскільки в реальності відсутні умови для розвитку різноманітних і багатоманітних форм власності, здорового конкурентного середовища і ефективної мотивації. Декларування ж незавершеності демократичних перетворень на фоні все більш поглиблюючої диференціації і відчуження стало однією з головних причин виникнення цілого ряду суперечностей.

Література

1. Ворона В., Буров Н., Гриценко К. Народ и власть: конфликт интересов // *Общество и экономика.* – 2002. – № 12. – С. 119.
2. Заглинський А. О. Проблеми розвитку ринкових відносин у сфері зайнятості трудових ресурсів. – Рівне: ППФ “Волинські обереги”, 2002. – 165 с.
3. Колот А. Теоретичні й прикладні аспекти впливу заробітної плати на мотивацію трудової діяльності // *Україна: аспекти праці.* – 2000. – № 8. – С. 8.
4. Крестикова Е. Рыночная трансформация российской экономики как процесс первоначального накопления капитала // *Вопросы экономики.* – 2001. – № 2. – С. 147.
5. Печчеи А. Человеческие качества. – М., 1985. – 311 с.
6. Романюк М. Сучасні тенденції міграційного руху населення: регіональні особливості, правова база, методи регулювання // *Соціально-економічні дослідження в перехідний період. Застосування статистичних методів (регіональний аспект).* – Щорічник наукових праць. – Вип. 10 / НАН України. Інст. рег. досл. – Львів, 1999. – С. 176.
7. Тютюникова С. В. Формирование доходов населения в условиях рыночной трансформации. – Х.: Основа, 1999. – 273 с.
8. Україна в цифрах 2000 р. – К.: Держкомстат України, 2001. – 206 с.